УДК 821.161.2-311.1–Винниченко

А. С. Дубровська

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Символ золота: інфернальний смисл (за романом В. Винниченка «Поклади золота»)

Дубровська А. С. Символ золота: інфернальний смисл (за романом В. Винниченка «Поклади золота»). У статті зроблена спроба на матеріалі роману В. Винниченка «Поклади золота» проаналізувати інфернальну складову символу золота, залучивши матеріал із міфології, фольклору, релігії, частково філософії. Розкрито особливості використання цього символу як психопатологічного чинника: баланс і дисбаланс між когніціями й реаліями буття, що дозволило зосередитися на дуалістичній природі золота, зокрема його впливові на поведінкову модель людини.
Ключові слова: роман, ірраціональне, золото.

Дубровская А. С. Символ золота: инфернальный смысл (по роману В. Винниченко «Залежи золота»). В статье сделана попытка на материале романа В. Винниченко «Залежи золота» проанализировать инфернальную составляющую символа золота, используя при этом материал из мифологии, фольклора, религии, частично философии. Раскрыто особенности использования этого символа как психопатологического фактора: баланс и дисбаланс между когнициями и реалиями бытия, что разрешило сосредоточиться на дуалистической природе золота, в частности его влиянии на модель поведения человека.
Ключевые слова: роман, иррациональное, золото.

Dubrovska A. S. Symbol of gold: infernal sense (under the novel of V. Vinnichenko «Poklady zolota»). In article attempt on a material of the novel of V.Vinnichenko «Poklady zolota» is undertaken to analyse infernal component of a symbol of gold, using for this a material of mythology, folklore, religion, partially philosophies. It is opened features of use of this symbol as psychopathological factor: the balance and disbalance between cognitions and realities of life that has enabled to concentrate on the dualistic nature of gold, in particular its influence on model of behaviour of the person.
Keywords: the novel, irrational, Gold.

Проза В. Винниченка є епохою в українській романістиці: відомі 13 викінчених романів і один незавершений, написані переважно в другий (1907–1920) – «період драми та проблемно-психологічного роману» [12:13; 10:3; 3:134] – «Чесність з собою» (1911), «Рівновага» (1912), «По-свій!» (1913), «Божки» (1914), «Заповіт батьків» (1914), «Хочу!» (1915), «Записки кирпатого Мефістофеля» (1916), та третій (1921–1951) – «період утопічного, соціально-пригодницького та політично-філософського роману» – періоди [12:14] – «Сонячна машина» (3 т. 1919–1923), «Поклади золота» (1926–1927), «Вічний імператив» (1935–1936), «Лепрозорій» (1938), «Нова заповідь» (1948), «Слово за тобою, Сталіне!» (1949–1950) та етико-філософський трактат «Конкордизм» [12:14].

На думку Т. Гундорової, у творчості В. Винниченка можна виділити психоаналітичний, екзистенціальний та суперраціональний типи дискурсу. [4:181]. Виявом ірраціонального в романах другого періоду творчості митця називають насамперед інстинкти (лібідо та мортидо), біологічні закони, також мотив бажання, пов'язаний зі статевими стосунками.

Для третього періоду окрім «дискурсу бажання», інстинктів, сфери підсвідомого, оприявнюються утопічні, навіть казкові ідеї, пов'язані з перебудовою суспільства і пошуком людиною щастя: «сонячна машина» з однойменного роману, яка чудодійним способом задовольняє потреби людини в їжі, міф Золотого віку (Втраченого раю) – людства взагалі й кожної окремої людини зокрема [13:107], ідея конкордизму та колектократії [13:107].

Але виділені нашими попередниками ірраціональні елементи спеціально не аналізувалися, що й визначило актуальність пропонованої статті. Зважаючи ж на її (статті) обмежений обсяг, ми обрали об'єктом вивчення інфернальну символіку золота, представлену, на нашу думку, найповніше в романі «Поклади золота».

Персонажі твору прагнуть знайти щастя у європейському місті, сповненому спокус, примарних цінностей та ілюзій. Щастя кожен із них розуміє по-своєму: для одних це золото й збагачення, слава, розкішне життя, флірти й розваги (Крук, Фінкель, Мик, Свистун, Кавуненко-Куля), для інших – кохання, тепло й сімейний затишок (Леся, Гунявий-Нестеренко, дочка Фінкеля Ніна), мрія про щастя на батьківщині (Леся, Гунявий-Нестеренко). Деякі персонажі несвідомо опиняються у межовій ситуації вибору: між коханням і грошима (Мик, Крук), коханням і обов'язком чи жалістю (Леся, Загайкевич), коханням і смертю (Нестеренко) тощо. Ця невизначеність, неможливість досягнути бажаного провокують нервове напруження, депресивні стани й неврози, неврівноваженість і незрозумілу, часто аморальну поведінку: Соня мститься всім, хто проти більшовизму, за свою скалічену долю й ненавидить чесноти інших [2:91–92], Крук намагається перевірити Ніну, принизивши чесноти й не вірячи у її порядність [2:194], Мик взагалі відкидає будь-яку мораль, проголошуючи культ власної персони («Плював же я на вашу святість і ваших ідолів… Головне свідомість своєї безгрішності. Так от, я – цілком безгрішний, а, значить, святий…») [2:26]. У такий спосіб персонажі намагаються врівноважити свою душу, повернути стан спокою і впевненість у собі. (На думку психологів, саме повернення людині стану рівноваги – «кінцева мета всіх психічних процесів», а нерівновага визначається науковцями як «стан нерівномірної напруги у різних системах людини» [7:305], на відміну від рівноваги як балансу між когніціями (психічна репрезентація ситуацій, цілей та стратегій досягнення цілей) й поведінкою [6:146]. Відомо, що людина може досягти спокою й рівноваги через «задоволення потреби чи заміни однієї потреби іншою, яка з нею пов'язана, або отримання задоволення від вигаданої ілюзії про власний успіх» [7:314]. Окрім компенсації недосяжних цілей іншими, часто протилежними, деякі персонажі у романах В. Винниченка витворили ілюзію щасливого життя у формі денних казок, у фіналі яких заповітна мрія здійснювалася. Так, Леся, мріючи про сім'ю з коханим чоловіком, ідеалізує образ чекіста Гунявого й закохується в нього, живе казкою, яка її окрилює, зцілює грішну душу, перетворюючи на «по-святочному прибрану», як «весняний чистий гай» [2:60]. Прагматик і капіталіст Крук раптом психічно «захворів», як сам уважає, в душі не має «ні затишку, ні порядку, ні спокою» через кохання до Ніни, тому хоче «узяти й ліквідувати банк.., покінчити з … «крадежем»… та купити собі в Бразилії «клапоть землі з хатиною й оселитися на ній… з Ніною…» [2:76].

Найчастіше неврівноважені персонажі шукають щастя в збагаченні й матеріальних статках, розвагах й безтурботному житті, яке їм пропонує місто: «Усе залежить тільки від суми грошей. Всякого можна купити. Всякого, без винятку» [2:18]. Зазначимо, що «золото» для європейської людини завжди було одним із ідолів, «золотим тільцем», символом збагачення, розкошів, слави. Проте «жовтий диявол» ніколи не приносив щастя, бо заради нього вбивали, грабували, нищили країни й цілі цивілізації. Пошуки примарних «покладів золота», на яких побудований авантюрний сюжет роману В. Винниченка «Поклади золота», можна порівняти з золотою лихоманкою й марними пошуками конкістадорів у Новому Світі міфічної країни Ельдорадо, яка також символізує нездійсненні надії, безнадійні пошуки примарних скарбів [16:305].

Поява легенди про Ельдорадо, точніше, про «el hombre dorado» чи про «позолочену людину», пов'язана з відкриттям Америки

[18:123]. «Позолочена людина» була королем багатої на золото країни. Кожного ранку шкіру монарха натирали смолою чи маслом, а потім посипали золотим пилом з голови до ніг, поки його тіло не починало сяяти як сонце. Ввечері він плив плотом до центра озера й пірнав, змиваючи з себе золото й масло, символізуючи цим ритуалом покірність волі Богів і незначність людського життя перед Їхньою величчю. Насправді ж міфічне Ельдорадо – це країна могутніх інків, яка знаходилася в Перу й мала за столицю золоте місто Куско, яке завоювали й пограбували іспанці на чолі з Пісарро [16:20–21].

Насправді ж золото має дуалістичну природу: для одних людей є лише символом матеріального збагачення, а для інших – символом божественного начала, духовного багатства. За своєю природою золото – «коштовний благородний метал, який використовувався для виробництва прикрас і як еквівалент грошей» [18:122]; в давнину асоціювався з Сонцем, тому й став символом божественного начала й позначає просвітлення, світло, славу, владу, багатство, шляхетність, мудрість, гармонію, пишноту, чистоту, а також символ сходу, чарівних здібностей, «четвертого стану» (після чорного – гріха й покаяння, білого – просвітлення й невинності, червоного – очищення й пристрасті) [18:122; 5:218].

У Святому Письмі золото символізує чистоту, силу й вічні духовні цінності, небесне світло, досконалість, про що свідчить золотий фон середньовічних розписів й іконопису східної церкви [18:123]. Саме воно було одним із дарунків волхвів новонародженому Ісусові [14:Мт. 2, 11], що символізувало визнання його справжнім Царем. Символізм цього метала приписується також і золотому кольору – сонце, вогонь, слава, божество, світло небес й істини [18:123].

У негативному плані «золото є символом ідолопоклонництва й користолюбства, пихи й суєти» [5:218; 14:Мт. 10, 9; І Тм. 2:9–10]. Золотий тілець у Біблії – постійна спокуса людини матеріальним, золота лихоманка – гарячкові пошуки золотих копалень, одержимість накопиченням [5:218].

У багатьох культах золото було визнане проявом божественної сутності: в Єгипті – тілом бога сонця Ра, у ацтеків – образом бога сонця Віцліпуцлі чи частинками сонця, яке залишило свої промені – золотоносні жили в землі, в Індії – мінеральною формою світла. У буддизмі та християнстві золото стало символом просвітленості [18:123]. Для інків, як і для ацтеків, золото було даром і власністю богів, а не засобом обміну чи торгівлі. Їхньою мовою золото називалося «теокуїтлатль», що означає «виділення богів», тобто їхній піт та застиглі сльози [16:24]. Золото не мало для корінного населення Америки ніякої практичної цінності й слугувало для прикрашання храмів богів та житла вождів [16:32–33]. Натомість іспанці вбачали в золоті засіб для здійснення своїх бажань, збагачення. Приплив золота в Європу викликав золоту лихоманку й міф про Ельдорадо став популярним на багато століть [16:22–23], утіленням мрії грабіжника, бо ніхто з шукачів цієї країни не збирався там жити – ця земля асоціювалася тільки з джерелом наживи. У цьому аспекті Ельдорадо є протилежністю біблійному Едему [9].

У романі «Поклади золота» ідолом із необмеженою владою над людьми стали міфічні «поклади золота», які полонили духовно практично всіх учасників авантюри, перетворились на ідею фікс, від якої залежить подальша доля персонажів, для яких важливим є пріоритет матеріального над духовним. Для Мика «поклади золота» необхідні, щоб відкрити не менш фантастичне «Ательє щастя», яке б експлуатувало у великих містах «енергію людської дурості» у гонитві за примарним щастям [2:36], Фінкелю й Круку, – щоб самоствердитися й задовольнити фізичні потреби: сексуальний інстинкт, жагу влади над іншими, накопичення заради накопичення [2:4, 14], депутату Реньє, – щоб отримати міністерський портфель, зробити приголомшливу кар'єру [2:108] тощо.

Про згубний уплив золотої лихоманки на душу людини відомо і з багатьох слов'янських повір'їв і легенд про пошуки захованих скарбів і скарбів, які не даються до рук людини й пов'язані з нечистою силою. «Витоки повір'їв про них знаходяться в уявленнях про багатство земних надр, про духів – «господарів», охоронців скарбів, що звуться «кладовиками», а їхні слуги – «кладенцями», які діють завжди вдвох: «один з них – «лаюн», прозваний так за те, що обертався на собаку-лайку при спробі викрадення скарбу, інший – «щекотун», що оберігав скарб у вигляді білобокого птаха – сороки-щекотухи» [8; 17:170]. «Пізніше ці господарі земних надр в уявленнях людей перетворились на нечисту силу, яку приставив до скарбів диявол…» [17:170].

Скарби можуть з'являтися невідомо звідки, завжди знаходитися в надрах землі або бу-

ти кимось заритими, наприклад, розбійниками чи якимись історичними особами – Довбушем, Яношиком, Кудеяром, Разіним тощо [17:171]. Скарби діляться на «добрі», заховані без прокляття й призначені, щоб ними скористалися, та «злі», закопані з прокляттям, щоб не дісталися людям [17:170]. Найчастіше вони виявляли себе вогнями, коли виходили на поверхню просушитися й горіли різними кольорами під «світлий день» (Пасху) чи в «Велику суботу», причому «добрі» й «злі» скарби очищалися в різний час. Слов'яни вірили, що скарби можна знайти за допомогою цвіту папороті, розрив-трави, шапки-невидимки й кісточки-щасливки лише за тієї умови, якщо чітко виконувати правила, щоб скарб не пішов глибоко під землю [9], тому небагатьом пощастило його знайти [17:170]. Дуже часто скарби не давала знайти нечиста сила: з'являлися жахи, видіння, чувся дикий регіт, здіймався вихор тощо [17:171; 9]. Найчастіше награбовані коштовності й цінні речі закопували розбійники, насилаючи на них прокляття на певний термін, наприклад, двісті років й на певну кількість убитих голів [17:171].

У романі «Поклади золота» скарби теж можна віднести до розбійницьких, бо були силою викрадені чекістами й позначені кров'ю: «М. П. Кублицький зробив надзвичайне відкриття величезних покладів золота на Україні… Відомий чекіст Гунявий заарештував Кублицького з усією родиною, забрав усі папери й…розстріляв…», потім утік із спільником Кулею разом за кордон [2:12]. Гонитва за примарними скарбами захопила усе єство Фінкеля, Крука, Мика, Загайкевича, для яких у цій справі немає ніяких запобіжників й усі засоби прийнятні: Фінкель витрачає і так скудний сімейний заробіток на шпигунство за Гунявим, Крук дає великі гроші, які він викрав в українського уряду, на ведення фантастичної справи, Мик за гроші продає свою коханку Лесю, начальник таємної служби радянського уряду Загайкевич експлуатує людей, змушуючи їх шпигувати, продавати себе, чекістка Соня, виконуючи завдання Загайкевича, хоче віддатися Гунявому. Вони витрачають час, гроші й марно блукають лабіринтами чужого міста, шукаючи примарні скарби, які не хочуть даватися до рук, ніби їх охороняє нечиста сила. До цієї гонитви за золотом поступово приєднується все більше людей: депутат Ґреньє, шпигуни, поліція Парижа. Так само, як і багато інших людей, персонажі асоціюють зі словом «золото» лише матеріальні статки, багатство, не підозрюючи, що «золотим» може бути й душевне багатство кожної людини. «У символіці пізньої Античності скарби розглядалися як утілення певних якостей душі. Той, хто шукає мудрість і знання, засвоює їх крок за кроком, стверджують у своїх містичних вченнях гностики» [1:255]. У християнській традиції пошуки небесних благ, духовних цінностей – це пошуки святого Грааля («чаші, з якої пив Христос під час Таємної Вечері і в яку потім Йосип Аримафейський зібрав його кров» [19:137]), що є священним посудом спокути й благодаті [19:137].

Лише у фіналі після багатьох перипетій Загайкевич слідом за Нестеренком, осмисливши невдачу у пошуках покладів золота, дійшов висновку, що «золото в нас самих і там … дома» [2:242]. У світогляді головних персонажів відбувається перемога духовного над матеріальним, любові над багатством: Леся й Нестеренко знайшли справжнє кохання, Мик навчився цінувати людей і почуття («Я тебе (Лесю – *А. Д.*) й за всі поклади золота не продав би» [2:253]), Крук покохав Ніну, дочку Фінкеля, й заради скромного, але щасливого життя разом із нею в Бразилії, хоче кидати Париж й розкоші, у Загайкевича людина перемогла обов'язки чекіста: «очі з таким ніжним, добрим смішком і сумом, з такою виразною теплістю… і такий він увесь інший, свій і простий…» [2:242]. Лише Фінкель, який фанатично захопився пошуками золота заради наживи, був спустошений й мало не закінчив життя самогубством [2:246].

Отже, трактувати назву роману «Поклади золота» можна подвійно. «Покладами золота» більшість персонажів вважали лише матеріальні статки, скарби, які треба відшукати за будь-яку ціну. Проте у фіналі роману стає зрозумілим, що золото – це душевне багатство кожної людини (доброта, кохання, любов до ближнього), яке не можна купити ні за які гроші. Недаремно після марних спроб знайти «поклади золота» у Парижі персонажі їдуть шукати їх до України, бо саме на батьківщині вони знайдуть спокій, кохання, щастя, якого не дасть чуже й вороже до емігрантів європейське місто.

Такий напрям дослідження романістики В. Винниченка вважаємо перспективним, оскільки він уможливлює дослідження дискурсу ірраціонального, виходячи, в тому числі, з символіки назви роману.

Література

1. Бидерманн Г. Энциклопедия символов / Ганс Бидерманн ; [пер. с нем. Валькова В. М., Вейнгольда Ю. Ю., Гринько В. С. ; общ. ред. и предисл. к рус. изд. докт. ист. наук, проф. Свенцицкой И. С.]. — М. : Республика, 1996. — 333, [1] с.

2. Винниченко В. Поклади золота / Володимир Винниченко ; [відп. ред. Я. М. Орос]. — К. : Книга роду, 2008. — 253 с.

3. Гнідан О. Д. Володимир Винниченко. Життя, діяльність, творчість : навч. посібн. для студ.-філол. / Гнідан О. Д., Дем'янівська Л. С. — К. : Четверта хвиля, 1996. — 256 с.

4. Гундорова Т. ПроЯвлення слова. Дискурсія раннього українського модернізму. Постмодерна інтерпретація / Тамара Гундорова. — Л. : Літопис, 1997. — 299 с.

5. Энциклопедия символов, знаков, эмблем / [авт.-сост. В. Андреева, В. Куклев, А. Ровнер ; общ. ред., ил., маргиналии : макет А. Егазаров, С. Клюшнев]. — 576 с. — («ADMARGINEM»).

6. Капрара Дж. Психология личности / Дж. Капрара, Д. Сервон ; [пер. с англ. В. Белоусов]. — СПб. : Питер, 2003. — 638, [2] с. — (Серия : «Мастера психологии»).

7. Келвин С. Теория личности / Келвин С., Холл Гарднер Линдсей ; [пер. с англ. И. Б. Гриншпун]. — М. : Изд-во ЗАО Апрель-Пресс, Эскмо-Пресс, 1999. — 590 с. — (Серия : «Мир психологии»).

8. Максимов С. В. Русские обряды и суеверия : нечистая, неведомая, крестная сила / С. В. Максимов. — М. : Астра Медиа, 2007. — (compact disk digital data).

9. Panopticum: Эльдорадо — проклятие инков //http://deoz.blogspot.com/2006/ 03/blog-post_17.html.

10. Пастух Б. В. Рання романістика Володимира Винниченка : еволюція жанрової свідомості та динаміка морально-етичної концепції : автореф. дис. … канд. філол. наук : спец. 10.01.01 «Українська література» / Пастух Богдан Васильович. — Л., 2007. — 20 с.

11. Пастух Б. В. До гармонії — через саморозвиток художніх ідей (про роман В. Винниченка «Записки Кирпатого Мефістофеля») / Богдан Пастух // Урок української. — 2006. — № 3—4 (85—86). — С. 45—47.

12. Погорілий С. Неопубліковані романи Володимира Винниченка / Семен Погорілий. — Нью-Йорк : УВАН у США для вивч. і публік. спадщ. В. Винниченка, 1981. — (Серія 3 : З нашого минулого). Ч. 4. — 1981. — 212 с.

13. Саяпіна Т. Роман В. Винниченка «Лепрозорій» : міфо-ритуальний аспект морфології образів / Тетяна Саяпіна // Винниченкознавчі зошити / [відп. ред. В. П. Хархун ; гол. ред. ради О. Г. Ковальчук]. — Ніжин : Вид-во НДПУ ім. М. Гоголя, 2003. — Вип. 1. — С. 105—117.

14. Святе Письмо Старого та Нового Заповіту. Повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, арамійськими та грецькими текстами. Під час Другого Ватиканського Вселенського Собору. — Перевид. сьоме. — Жовква : Вид-во отців василіан «Місіонер», 2005. — 1125 ; 350 с.

15. Сиваченко Г. «Лепрозорій» : текст роману в контексті історії та долі / Сиваченко Галина // Слово і час. — 2000. — № 7 (475). Липень. — С. 29—36.

16. Ситчин З. Легенды о золотом городе. Потерянные царства. Хроники человечества / Захария Ситчин ; [пер. с англ. Ю. Гольберга]. — М. : ЭСКМО, 2004. — 408 с.

17. Соколова В. К. Предания о кладах и их связь с поверьями / В. К. Соколова // Фольклор и этнография / [отв. ред. Б. Н. Путилов]. — Л. : Наука, 1970. — С. 169—180.

18. Тресиддер Дж. Словарь символов / Джек Тресиддер ; [пер. с англ. С. Палько]. — М. : ФАИР-ПРЕСС, 2001. — 443, [1] с.

19. Турскова Т. Новый справочник символов и знаков / Т. Турскова. — М. : РИПОЛ КЛАССИК, 2003. — 800 с. — (Необычные справочники).

© А. С. Дубровська, 2009